

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΓΙΑ ΤΑ 12 ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Στις 7 Μαρτίου του 961μ.χ. πού ανακτήθηκε ο Χάνδακας και η Κρήτη από τους Βυζαντινούς, ξεκινά μια νέα περίοδο στη σχέση της Κρήτη με το Βυζάντιο, με την Κρήτη να ξαναγίνεται μέλος της αυτοκρατορίας, για άλλα 250 χρόνια περίπου.

Η ανάκτηση της Κρήτης προκάλεσε τεράστια εντύπωση όχι μόνο στον Βυζαντινό κόσμο, αλλά και στον Αραβικό. Η πρώτη αντίδραση στην πτώση εκδηλώνεται στην Αίγυπτο, χώρα που διατηρούσε στενές σχέσεις με τους Σαρακηνούς του Χάνδακα.

Οι Αραβικές πηγές μιλούν για ταραχές στην Αλεξάνδρεια, και θανατώσεις χριστιανών από εξαγριωμένα πλήθη, καθώς και λεηλασίες και καταστροφές Χριστιανικών ναών. Η ανακατάληψη της Κρήτης, σε συνδυασμό με την ανακατάληψη της Κύπρου είχε σαν αποτέλεσμα την σημαντική ενίσχυση του Βυζαντίου, και κυρίως την εδραίωση της βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη θάλασσα, και την απαλλαγή των παραλίων της Ανατολικής Μεσογείου από τις Αραβικές επιδρομές. Ο Νικηφόρος Φωκάς πριν αναχωρήσει οργάνωσε την βυζαντινή παρουσία σε όλα τα επίπεδα.

Άφησε στην Κρήτη ένα ικανό αριθμό πολεμικών πλοίων εφοδιασμένων με το υγρό πυρ, και εγκατέστησε ένα μέρος του στρατού του ως μόνιμη φρουρά. Ανάμεσα στους στρατιώτες που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κρήτη και έλαβαν σημαντικές εκτάσεις, και αποτέλεσαν την νέα τάξη μεγαλοκτηματιών στο νησί, υπάρχει και η παρουσία πολλών Ρώσων, Σλάβων και Αρμενίων. Μετά την ανάκτηση της η Κρήτη παραμένει στην αφάνεια για πάνω από 100 χρόνια.

Για πρώτη φορά η Κρήτη εμφανίζεται στο προσκήνιο στην αρχή του Αλεξίου Α΄ με την επανάσταση του Καρύκη, η οποία συμπίπτει με την επανάσταση του Ραφιομάτη στην Κύπρο. Μολονότι οι πηγές δεν το αναφέρουν, ο Καρύκης πρέπει να ήταν ο διοικητής της Κρήτης, σαν Δούκας ή Κατεπάνω. Τα αίτια της εξέγερσης παραμένουν άγνωστα. Η εξέγερση εκδηλώθηκε το 1090-91, αλλά η καταστολή της έγινε το 1092, επειδή το Βυζάντιο διεξήγε πόλεμο εναντίον του Τούρκου εμίρη της Σμύρνης Τζαχά.

Επικεφαλής των Βυζαντινών τέθηκε ο Μέγας Δούξ του στόλου, Ιωάννης Δούκας με ισχυρές δυνάμεις. Όταν ο στόλος πλησίαζε την Κρήτη, οι κάτοικοι εξεγέρθηκαν – φοβούμενοι ίσως την επερχόμενη τιμωρία- επιτέθηκαν στον Καρύκη, τον οποίο θανάτωσαν, και παρέδωσαν το νησί αμαχητί στις δυνάμεις του Βυζαντίου.

Ο τρόπος που έληξε η εξέγερση μας κάνει να υποθέσουμε ότι η επανάσταση αυτή δεν είχε λαϊκή υποστήριξη, αλλά μάλλον οφείλονταν σε προσωπικές φιλοδοξίες μιας ομάδας αξιωματούχων γύρω από τον Καρύκη. Ο Καρύκης δηλαδή, δεν επαναστάτησε διεκδικώντας τον θρόνο για λογαριασμό του ή για κάποιον τρίτο, αλλά για να εγκαθιδρύσει μια ανεξάρτητη δική του εξουσία σε μια επαρχία του κράτους. Είναι όμως όπως αποδείχτηκε αργότερα ένας πρόδρομος πολλών άλλων αποσχιστικών ενεργειών που ακολούθησαν αργότερα. Εξ αιτίας αυτών των ενεργειών το Βυζάντιο φρόντισε να ενισχύσει την εξουσία του στην Κρήτη, και έστειλε επικεφαλής στο νησί πρόσωπα και οικογένειες που έχουν άμεση σχέση με την αυτοκρατορική οικογένεια. Οι πιο σημαντικές από αυτές τις οικογένειες είναι οι Δούκες και οι Κοντοστέφανοι. Τρεις ανήκουν στην οικογένεια των Κοντοστέφανων και είναι, ο Αλέξιος το 1167, ο Στέφανος το 1193, και ο Νικηφόρος το 1197,

ενώ ένας Κωνσταντίνος Δούκας αναφέρεται ως Δούξ της Κρήτης περί το 1183 στο έγγραφο των Σκορδίληδων, δηλαδή σε ένα από τα έγγραφα τα αναφερόμενα στα «δώδεκα Αρχοντόπουλα». Ποιος είναι ο μύθος; πια η πραγματικότητα ; Οι ιστορικοί, οι περισσότεροι τουλάχιστον θεωρούν την ιστορία αυτή ανύπαρκτη. Η διερεύνηση του θέματος αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες για πολλούς λόγους. Να πούμε εδώ ότι οι βυζαντινές πηγές αγνοούν το θέμα. Ύστερα, τα έγγραφα πάνω στα οποία στηρίζεται ο θρύλος έχουν διασωθεί ως μεταφράσεις στα ιταλικά των υποτιθέμενων ελληνικών πρωτοτύπων και από εκεί πάλι στα ελληνικά, ενώ στην πλειονότητα τους έχουν αποδειχθεί, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι είναι πλαστά. Κατά την άποψη μας, (Δημήτρης Τσουγκαράκης) ένα μόνο έγγραφο, αυτό που καθορίζει τα όρια των κτήσεων της οικογένειας Σκορδίλη, μπορεί να ανάγεται σε κάποιο αυθεντικό πρωτότυπο, ενώ ένα δεύτερο, αυτό που διηγείται τους λόγους της αρχικής αποστολής των δώδεκα ευγενών οικογενειών είναι μεν πλαστό, αλλά ο συντάκτης του πρέπει να είχε υπόψη του κάποιο συγκεκριμένο γεγονός.

Το δεύτερο έγγραφο αναφέρει τα εξής:

Άλέξιος Κομνηνός βασιλεύς και Αυτόκράτωρ των Ρωμαίων

Ἡμεῖς, οἱ διὰ τῆς ἀπείρου καὶ ἀμέτρου εὐσπλαχνίας τοῦ ἐπουρανίου θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Πατρός καὶ υἱοῦ καὶ ἀγίου πνεύματος, καὶ τῆς ἀειπαρθένου Θεοτόκου, ὄντες ἐπὶ τῆς γῆς κραταῖος βασιλεύς Αυτόκράτωρ ὅλης τῆς οἰκουμένης καὶ πατὴρ τῆς περιφανεστάτης Κωνσταντινουπόλεως κ.λ.π.

Γράφομεν ὑμῖν, ὅσοι εὐρίσκεσθε καὶ κατοικεῖται εἰς τὴν ἡμετέραν νῆσον τῆς Κρήτης ὅτι, πολλοὶ καταντήσαντες ἐκουσίως δυστυχεῖς, οὕτω καὶ ὑμέτεροι προπάτορες οἱ κατοικήσαντες τὴν αὐτὴν νῆσον, ὄντες ἀπειθεῖς εἰς τὸ κράτος μας ἐξωλοθρεύθησαν ἀπὸ τὸν ἡμέτερον ἀνδρείον στρατηγὸν Βελισσάριον, (Βελισσάριος Φλάβιος, Στρατηγὸς βυζαντινὸς ἀπὸ τὴν Θράκη, 500-565 μχ Ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν μέγαν) καὶ πάλι παρὰ τοῦ ἀνδρείου καὶ μαχιμωτάτου Βάρδα θαλασσινοῦ Πατρικίου, καὶ τοποτηρητοῦ τοῦ ἡμετέρου ὀρθοδόξου Αυτόκράτορος Ρωμανοῦ Ἀργυροπούλου, (968-1034 μχ ἀπὸ τὴν Φρυγία) καὶ ταῦτα πάντα διὰ τὴν ἐκείνων παράβασιν καὶ ἀποστασία, καθὼς πράττετε καὶ ἡμεῖς τὸ αὐτὸ καὶ δὲν πείθεσθαι εἰς τὴν βασιλεία μας, καὶ κυριεύετε τὴν αὐτὴν νῆσον Κρήτην, μὴ πληρώνετε τοὺς βασιλικούς φόρους εἰς τοὺς σταλέντας ὑμῖν παρ' ἡμῶν κριτὰς τε καὶ τοποτηρητὰς, ἀλλὰ μάλιστα με πολλὴν κατασχύνην καὶ καταφρόνησιν τοὺς ἐστείλατε ὀπίσω. κλπ. Γι' αὐτὸ λοιπὸν λέγει τὸ ἐγγράφο με τὴν σύμφωνη γνώμη τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν ἱεραρχῶν, καὶ τῶν ευγενῶν τῆς Συγκλήτου, ἐπιδιώκουμε τὸν παντελὴ ἀφανισμό ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ, τῶν γυναικῶν καὶ τέκνων σας καὶ ὅλης τῆς περιουσίας σας. Στέλνουμε γράφουν ἓνα μικρὸ μέρος τῶν δυνάμεων μας 100 τριήρεις, καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα τὴν βασιλικὴν τριήρη, με Ἀρχιστράτηγο καὶ τοποτηρητὴ τὸν φίλτατο μας υἱὸ Ἰσαάκιον, μαζί με τοὺς παρόντες ευγενεῖς τοῦ βασιλείου καὶ τῆς Συγκλήτου, ἀποτελούμενη ἀπὸ 12 οικογένειες, με σκοπὸν νὰ σας ἐξολοθρεύσουν κατὰ κράτος με τὸν πόλεμο, με βασανιστικούς θανάτους καὶ πλήρη ἀφανισμό, ὄντας αἰτίους γιὰ τὴν ἀσεβὴ καὶ μωρὰν ἐπανάστασιν σας, κλπ.

Ὁ Χριστιανικώτατος βασιλεύς καὶ ἡμέτερος υἱὸς Ἰσαάκιος, καὶ ἡμεῖς ὁ πατὴρ αὐτοῦ Ἀλέξιος.

Τὸ ἐγγράφο τελειώνει με τὴν χρονολογία με τὴ χρονολογία 1182, τὴν υποτιθέμενη υπογραφή τοῦ Αυτόκράτορα καὶ τοῦ γιου του, καὶ στο τέλος, τὰ ονόματα τῶν δώδεκα ἀρχοντόπουλων.

Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου Gerland διόρθωσε τὴ χρονολογία σὲ 1092 γιὰ νὰ ταιριάζει με τὴ βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Α Κομνηνοῦ (1081-1118), πράγμα βέβαια περιττό, ἀφοῦ καὶ ἔτσι πάλι τὸ ἐγγράφο δὲν συμβιβάζεται με τὴν πραγματικότητα: ὁ Ἀλέξιος δὲν ἦταν

«πορφυρογέννητος» ούτε ο γιος του Ισαάκιος μπορούσε να ηγείται εκστρατείας το 1092, αφού γεννήθηκε μετά το 1088.

Από την άλλη ο αυτοκράτορας Αλέξιος Β ήταν μεν «πορφυρογέννητος»(1180-1183), αλλά το 1182 ήταν 14 ετών και δεν είχε κανένα γιό Ισαάκιο. Και διάφορα άλλα στοιχεία, όπως για παράδειγμα, ο τύπος των υπογραφών, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι το έγγραφο είναι πλαστό. Παρ' όλα αυτά πρέπει να δεχτούμε ότι ο πλαστογράφος είχε έστω και με ασαφή τρόπο κάποια γεγονότα υπόψη του τα οποία χρησιμοποίησε για τους σκοπούς του. Η μόνη επανάσταση που γνωρίζουμε στη δεύτερη βυζαντινή περίοδο είναι του Καρύκη, αλλά οι βυζαντινές πηγές δεν αναφέρουν τίποτε. Μένει το ερώτημα όμως για ποιο σκοπό κατασκευάστηκε το έγγραφο; Είναι γνωστό ότι οι Βενετοί κατακτητές, μόλις μπόρεσαν να επιβληθούν στους αντιπάλους τους Γενουάτες και κυριάρχησαν επιχείρησαν να μετατρέψουν όλους τους κατοίκους της Κρήτης σε δουλοπάροικους και να μοιράσουν τη γη ανάμεσα στους νεοσταλμένους Βενετούς αποίκους την Εκκλησία και το Δημόσιο.

Αυτό προκάλεσε επαναστάσεις και εξεγέρσεις, κυρίως από αυτούς που θίγονταν περισσότερο Υπήρχαν ορισμένες οικογένειες που, λόγω των προνομίων που είχαν πρωτύτερα, θίγονταν από την καινούργια κατάσταση, και δεν την δέχτηκαν χωρίς αντίδραση. Ήταν αυτές ακριβώς οι οικογένειες που αποτελούσαν την κοινωνική τάξη των Φεουδαρχών - μεγαλοκτηματιών της Κρήτης που είχαν συμφέρον να παρουσιάσουν τις κτήσεις τους ως προερχόμενες από παλαιές αυτοκρατορικές δωρεές, εγγυημένες με αυτοκρατορικά έγγραφα, και συνεπώς «απαραβίαστες» με σκοπό να εξασφαλίσουν τις ιδιοκτησίες τους και την συνέχιση των προνομίων τους κάτω από την νέα Βενετική εξουσία. Το μόνο γνήσιο έγγραφο φαίνεται ότι ήταν αυτό που αναφέρεται στις κτήσεις της οικογένειας Σκορδίλη.

Το έγγραφο αυτό σώζεται σε τρεις παραλλαγές δυο ελληνικές και μια Ιταλική, η οποία φαίνεται πως βρίσκεται πιο κοντά στο πρωτότυπο από τις άλλες δυο. Όμως μόνο η μια από τις ελληνικές έχει χρονολογία:1183. Απο το έγγραφο πληροφορούμαστε πώς ο Δούξ της Κρήτης Κωνσταντίνος Δούκας υπακούοντας σε αυτοκρατορική διαταγή πήγε στην Ανώπολη Σφακιών και επέστρεψε στην οικογένεια Σκορδύλη (εννέα αδέρφια αναφέρονται ονομαστικά) τα «γονικά» της κτήματα.

Εδώ πρέπει να σχολιάσουμε το εξής: Δεν υπάρχει αμφιβολία πως από την αρχή ακόμα της βενετικής κυριαρχίας ορισμένες Κρητικές οικογένειες είχαν αναμφισβήτητη ηγετική θέση στη κοινωνία του νησιού, και ενδιαφέρονταν για την διατήρηση των προνομίων τους, και για αυτό ηγούνταν πολλές φορές των επαναστάσεων κατά των Βενετών. Η Κυρίαρχη αυτή θέση των φεουδαρχών δεν ήταν ένα πρόσφατο γεγονός αλλά η ιστορία αυτή πηγαίνει αρκετά χρόνια πίσω, πριν από την βενετική κατάκτηση της Κρήτης. Φαίνεται ότι κατά την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών, πιθανός μετά από κάποιες ταραχές και επαναστάσεις, ενάντια στους Ρωμαίους- Βυζαντινούς, για να εδραιώσουν την κυριαρχία τους στο Ανυπότακτο νησί, έγινε εγκατάσταση σχετικά μεγάλη στρατιωτικών αξιωματούχων και στρατιωτών οι οποίοι εξελίχτηκαν με την πάροδο του χρόνου σε «Προνοιαρίους» δηλ. μεγάλοι γαιοκτήμονες, με επιβολή και κύρος στην Κρητική κοινωνία. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς αλλά πιθανότατα επί Μανουήλ Κομνηνού πολλοί από αυτούς έχασαν τα κτήματα τους που τους αφαιρέθηκαν από τον αυτοκράτορα. Το έγγραφο της οικογένειας Σκορδίλη δείχνει ότι, αμέσως μετά τον θάνατο του Μανουήλ, οι οικογένειες πέτυχαν την επιστροφή των κτημάτων τους, και έτσι διατήρησαν την ηγετική τους θέση μέχρι τη Βενετική κατάκτηση.

Το ερώτημα που μπαίνει μετά από όλα αυτά είναι γιατί έμειναν γνωστά στην ιστορία οι οικογένειες αυτές με το όνομα Αρχοντόπουλοι ή Αρχοντόπουλα. Υπάρχει μια πληροφορία που μπορεί να έχει σχέση με όλα αυτά. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο Αλέξιος ο Α δημιούργησε ένα τάγμα στρατιωτών με δύναμη 2.000 αντρών, οι οποίοι ήταν γιοί «των άποπεπτωκότων στρατιωτών». Αυτό το τάγμα ο αυτοκράτορας το ονόμασε «τάγμα των

αρχοντόπουλων». Αν υπάρχει κάποια σχέση με τα αρχοντόπουλα της Κρήτης δεν το ξέρουμε, αλλά μόνο σε αυτές τις δυο περιπτώσεις συναντάμε τη συλλογική χρήση αυτού του όρου. (2)

ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση όλων των παραπάνω στοιχείων θεωρώ απαραίτητο να εξετάσουμε την κοινωνική δομή της Κρητικο-Βενετικής κοινωνίας στην διάρκεια της βενετικής κατοχής.

Η Κρητική κοινωνία έως τον 16 αιώνα, είχε σαφώς ταξική διαίρεση με καθορισμένα όρια και γραμμές. Οι τάξεις αυτές ήταν:

- Των Ευγενών Ενετών: Ήταν αυτοί που είχαν πάρει τα φέουδα και είχαν ορισμένες υποχρεώσεις.
- Των Ευγενών Κρητικών: Την τάξη αυτή την αποτελούσαν οι Ενετοί αστοί, που είχαν έρθει στο νησί, καθώς και όσοι Ενετοί έχαναν την ανώτερη ευγένεια τους. Στη τάξη αυτή υπάγονταν ακόμη οι Κρητικοί στους οποίους απονεμόταν ως αμοιβή για υπηρεσίες που προσέφεραν στους Ενετούς, αυτός ο τίτλος ευγένειας.
- Των αστών: Οι κάτοικοι των πόλεων που δεν είχαν τίτλο ευγένειας, οι επαγγελματίες και οι χειρώνακτες.
- Των κατοίκων της υπαίθρου: Αυτοί χωρίζονταν σε ελεύθερους, απελεύθερους και βιλλάνους δηλαδή δουλοπάροικους.
- Μια άλλη τάξη ήταν τέλος οι: Αρχοντορωμαίοι. Στην τάξη αυτή ανήκαν οι γόνοι των μεγάλων αρχοντικών οικογενειών της Κρήτης, που είχαν εγκατασταθεί στο νησί κατά την Βυζαντινή περίοδο.

Πριν προχωρήσουμε σε ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις θα πρέπει να κάνουμε ένα άλμα στον παρελθόν της Κρήτης, αν όχι από την κάθοδο των Δωριέων, τουλάχιστον από τα χρόνια της κατάκτησης της Κρήτης από τους Ρωμαίους, για να δούμε το πολιτικό και στρατιωτικό υπόστρωμα που υπήρχε τα χρόνια εκείνα, και το πέρασμα από την κατοχή της Κρήτης από τα χέρια της ενιαίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Ανατολική- Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

ΡΩΜΗ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ

Επειδή η Κρήτη ενίσχυσε με πεζικό και ναυτικό το βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ΄, ενώ αυτός αγωνιζόταν εναντίον των Ρωμαίων στον δεύτερο Μιθριδατικό πόλεμο το 74-64 π.χ. Ο Μάρκος Αντώνιος έλαβε εντολή να κατακτήσει την Κρήτη, σαν διοικητής του στόλου της Μεσογείου. Ο Αντώνιος νόμιζε ότι η κατάκτηση θα ήταν εύκολη υπόθεση, και πριν προλάβει να αποβιβαστεί στην Κρήτη υπέστη δεινή ήττα από τον Κρήτα στρατηγό Λασθένη επικεφαλής του Κρητικού ναυτικού. Ο Αντώνιος υπέγραψε ταπεινωτική συνθήκη. Το 69 π.χ εναντίον της Κρήτης εστάλη ο Μέτελλος.

Ο Μέτελλος στον πόλεμο εναντίον της Κρήτης που κράτησε 3 χρόνια αντιμετώπισε την αγέρωχη αντίσταση των ενωμένων πλέον Κρητών, που ήσαν 26,000 αξιόμαχοι άντρες με κοινούς ηγέτες που έδειξαν την ανδρεία και την αγάπη τους για την πατρίδα και την ελευθερία.

Για το πνεύμα αυτό που διακρίνει τους Κρήτες, μας μιλάει ο Πλούταρχος:

«Οι οποίοι Κρήτες αν και πολλές φορές διχονοούσαν και φιλονικούσαν μεταξύ τους, όταν τους επετίθεντο εξωτερικοί εχθροί, συμπυλιώνονταν και συμπαρατάσσονταν. Και αυτός

ήταν ο ονομαζόμενος από τους ίδιους συγκρητισμός.». Η Κρήτη προς αιώνια της δόξα, και ενώ από το 146 π.χ. όλος ο υπόλοιπος ελληνικός κόσμος είχε υποταχθεί στους Ρωμαίους, δεν δίστασε μόνη της να αντιμετωπίσει την μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη του κόσμου για να διατηρήσουν την «παραδεδομένην ελευθερίαν», όπως τόνιζε ο γενναίος Λασθένης. Επομένως εσφαλμένα γράφουν ορισμένοι ως χρόνο υποταγής του ελλητισμού στους Ρωμαίους το έτος 146 π.χ. ενώ το σωστό είναι το 67π.χ.

Η Κρήτη μετά την κατάκτηση της το 67 π.χ αποτέλεσε Ρωμαϊκή επαρχία που διοικούσε στρατηγός με έδρα την Γόρτυνα. Στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.χ., ο Διοκλητιανός υπήγαγε την Κρήτη στη Μυσία (Β.Δ. Μικράς Ασίας) Η στρατιωτική οργάνωση των Κρητών συνεχίζεται αλλά μέσα στα πλαίσια του Ρωμαϊκού στρατού. Οι Κρήτες στρατεύονται σαν τοξότες, αφού σαν τοξότες τους γνώριζαν οι Ρωμαίοι, και ενώνονται στον πολυεθνικό Ρωμαϊκό στρατό (Αργότερα Ανατολικό – Βυζαντινό Ρωμαϊκό)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ - ΡΩΜΑΙΚΗ – ΠΕΡΙΟΔΟ

Στα χρόνια του Ιουστινιανού (527-565) ο στρατός εξακολουθεί να έχει την ίδια σύνθεση και διάταξη με τα προηγούμενα χρόνια. Μετά την ανεπιτυχή προσπάθεια του Αυτοκράτορος να ανακαταλάβει το δυτικό Ρωμαϊκό κράτος που είχε καταλυθεί από το 476 μ.χ., ο βυζαντινός στρατός λαμβάνει αμυντικό χαρακτήρα και μεταβάλλεται σε στρατό φρουρήσεως πόλεων, οχυρών, συνόρων. Τον 8^ο αιώνα. η στρατιωτική υποχρέωση εξακολουθεί να αποτελεί γενική υποχρέωση. Τον 10^ο αιώνα επιτρέπεται η εξαγορά της στρατιωτικής υπηρεσίας, και αυξάνει ο αριθμός των μισθοφόρων, κάθε εθνικότητας. Οι Κρήτες πλαισιώνουν τον στρατό ξηράς σαν τοξότες.

ΝΑΥΤΙΚΟ

Οι Κρήτες επάνδρωναν και τα Ρωμαϊκά πλοία της Μεσογείου που αν και την αρχή είχαν βοηθητικό ρόλο, με την εμφάνιση των Αράβων πειρατών, αλλάζουν τα πράγματα, και ενισχύεται σημαντικά στα καινούρια του καθήκοντα.

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΑΒΕΣ

Το 821 ο στρατηγός του Βυζαντίου Θωμάς οργάνωσε επανάσταση με σκοπό να ανέβει στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, αφού προηγούμενα στέφθηκε αυτοκράτορας από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας.

Η στάση αυτή έβλαψε την Κρήτη γιατί ο Θωμάς έδωσε εντολή να αποπλεύσει ο στόλος από το νησί με προορισμό την Πόλη όπου και υπέστη μεγάλες απώλειες.

Στην πορεία γίνεται σταδιακά η κατάληψη του νησιού αφού προηγουμένως είχαν αποσυρθεί οι πεζικές δυνάμεις από το νησί, και μόνοι οι κάτοικοι αντιστάθηκαν.

Στην τελική νικηφόρα προσπάθεια ανακατάληψης του νησιού από τον Νικηφόρο Φωκά, αναφέρεται χρήση τοξοτών και από τις δυο πλευρές δηλαδή του Φωκά και των Αράβων, όπου ενεπλάκησαν Κρήτες.

Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 961, η Κρήτη αποτέλεσε ανεξάρτητο θέμα. Στα θέματα υπηρετούν ντόπιοι στρατιώτες, περίπου 15,000 άντρες.

Σχετικά με τις επιπτώσεις της Αραβοκρατίας στην Κρήτη τα πράγματα απεκατέστησε ο καθηγητής Νικόλαος Τωμαδάκης. Έγραψε σχετικά: Οι Άραβες είχαν εγκατασταθεί στα παραθαλάσσια μέρη και ζούσαν από το εμπόριο και την Πειρατεία.

Τους ντόπιους τους είχαν ανάγκη να δουλεύουν για

αυτούς. Γιατί δεν τους συνέφερε να τους εξοντώσουν, ούτε να τους εξισλαμίσουν γιατί, αυτόματα θα γινότανε ομοεθνείς των, αλλά και ούτε μπορούσαν να εξισλαμίσουν τόσους πολλούς.

ΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ 1204 - 1669

Η Κρήτη βρέθηκε στα χέρια των Ενετών με αυτό τον αισχρό τρόπο:

Ο Διάδοχος του βυζαντινού θρόνου Αλέξιος γιος του έκπτωτου αυτοκράτορα Ισαακίου Β' Αγγέλου, στην προσπάθεια του να ανακτήσει τον πατρικό θρόνο, επισκέφτηκε στην Ιταλία τους σταυροφόρους που ετοίμαζαν την 4^η σταυροφορία για την «Δήθεν» απελευθέρωση των Αγίων τόπων, και ανάμεσα στις άλλες του υποσχέσεις τους έταξε και την παραχώρηση της Κρήτης, αν τον βοηθούσαν να πάρει τον θρόνο του Βυζαντίου, στον Βονιφάτιο Μομφερατικό, έναν από τους αρχηγούς της σταυροφορίας. (έτσι τόσο απλά, ο άνθρωπος πουλούσε ένα νησί, και τους ανθρώπους της, και ήταν και «Χριστιανός αδερφός!!») Αυτός, δηλ. ο Βονιφάτιος πούλησε με την σειρά του την Κρήτη στον Δόγη της Βενετίας Δάνδολο.

Οι σταυροφόροι βλέποντας την αδυναμία στην οποία βρίσκονταν το Βυζάντιο κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη από το 1204- 1261.

Η Κρήτη όμως δεν θα επανέλθει ποτέ πια στον Βυζαντινό κορμό.

Τους δύο πρώτες αιώνες η αντίσταση των Κρητών ήταν μεγάλη και διαρκής. Έγιναν 27 κινήματα και επαναστάσεις συνολικά.

Ο ιστορικός Παπαρρηγόπουλος είπε: «Η Κρήτη οφείλομεν να το είπωμεν, προς τιμήν αυτής, υπήρξε η Ελληνική χώρα, η πεισματωδέστερον πάσης άλλης αντισταθείσα τότε εις την ξενικήν κυριαρχία (ενετικήν)».

Οι πιο αξιόλογες δε επαναστάσεις ήταν οι εξής:

Πρώτη, των Αγιοστεφανιτών το 1211 στο Λασιίθι.

Ακολούθησαν το 1217 οι Σκορδίλης και Μελισσηνός.

Το 1222 επαναστάτησαν οι Θεόδωρος και Μιχαήλ Μελισσηνός.

Το 1228 Σκορδίληδες και Μελισσηνοί.

Το 1262 οι Χορτάτζηδες Σκορδίληδες, και Μελισσηνοί. Αυτή η επανάσταση είχε υποκινηθεί από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο που το προηγούμενο χρόνο μπόρεσε να ανακαταλάβει τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους και έγινε Αυτοκράτορας, ως Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος.

Το 1272 οι Χορτάτζηδες που έχασαν, και αναγκάστηκαν να φύγουν από το νησί.

Η μεγαλύτερη όμως επανάσταση, ξέσπασε το 1282 και κράτησε έως το 1299, με αρχηγό τον Αλέξιο Καλλέργη, στο πλευρό του τάχθηκαν, οι Βαρούχες, οι Βλαστοί. Η επανάσταση απλώθηκε σε όλη την Κρήτη. Η επανάσταση τερματίστηκε με νίκη του Καλλέργη και επικυρώθηκε στις 28-4-1299, με τον μεγάλοπρεπο τίτλο, που φέρνει το όνομα του: Pax Alexi Kallergi.

Τέλος από το 1364-1367 οι Κρητικοί υπό τους Καλλέργηδες ξεσηκώθηκαν υποκινούμενοι από τον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο. Σημαία τους είχαν την σημαία του Βυζαντίου. Δυστυχώς η επανάσταση κατεπνίγη βίαια.

ΟΙ ΗΜΕΤΕΡΟΙ ΥΙΟΙ ΕΥΓΕΝΕΙΣ

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΑ (12 ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΑ)

- Ιωάννης Φωκάς
- Κωνσταντίνος Βαρούχας
- Μαρίνος Σκορδίλης,- ήμέτερος άνεψιός και μέγα στρατάρχης
- Λέων Μουσούρος
- Φίλιππος Γαβαλάς, ήμέτερος συγγενής
- Ανδρέας Μελισσινός
- Θωμάς Αρχολέος
- Δημήτριος Βλαστός
- Εύστάθιος Χορτάτζης
- Νικηφόρος Αργυρόπουλος.και Αργυροστεφανίτης
- Ματθαίος Καλαφάτης
- Λουκάς Λίθινος

Οι δώδεκα ευγενείς οι ελθόντες εις την Κρήτην όμού με τον υιόν του Αυτόκράτορος, και στραφέντες εκ δευτέρου μετά των συγγενών αυτών οίτινες έμειναν εις την Κρήτην άφ' ού ήλώθη, και ό βασιλεύς τους έμοίρασε όλους τους τόπους.

- (1) Φωκάς από το μέρος της έκκλησίας του άγίου Ιωάννου, Γεώργιος, Ιάκωβος, Ανδρέας, Άλέξιος, Νικηφόρος, Μιχαήλ, Βάρδας, και διάδοχοι ώνομάσθησαν Καλλέργαι από τους ένδοξοτάτους Βενετούς, ήτοι καλοί έργάται, διά το καλόν έργον του αυτών συγγενούς Άλεξίου, όστις έποίησε την ειρήνην με τους Ενετούς και με το γένος των Σκορδίλιδων και άλλα εις τους μεγάλους και πολυχρονίους πολέμους. Κατ'έξοχήν δε έν καιρώ Ιωάννου του Σκορδίλη διά την έλευθέρωσιν του τόπου εις ανάμνησιν' του όποίου γίνεται κατ'έτος ή λιτανεία την τρίτην του Πάσχα. Οί λεγόμενοι Σκορδίλαι έλαβον την άρχήν από την Γαλλίαν και έλέγοντο Πεγωλίνοι' και μετά ταύτα μεταβάντες εις την Ρώμην με τους άρχηγούς των Ρωμαίων, έλαβον το όνομα Σκορδίλαι, λεγόμενοι και Άγιάτσοι.
- (2) Γαβαλλάς από το μέρος της έκκλησίας των Αγίων Αποστόλων, Φίλιππος, Ιωάννης, Ούτίφης, Αντώνιος.
- (3) Μαρίνος Σκορδίλης από το μέρος της εκκλησίας του άγίου Εύθυμίου, Μαρίνος, Ιωάννης, Μιχαήλ Καπαδώρος. Γεώργιος, Βάρδας κ.λ.π.
- (4) Αρχολέοι από την έκκλησία του άγίου Φωκά, κ.λ.π.
- (5) Χορτάτζης από το μέρος της εκκλησίας του άγίου Μηνά, κ.λ.π.
- (6) Μουσούρος από το μέρος της εκκλησίας της Παναγίας Παμμακαρίστου, κ.λ. π.
- (7) Βαρούχας από το μέρος του Λέψη, κ.λ.π.
- (8) Μελισσινός από το μέρος της εκκλησίας του άγίου Ρωμανού, κ.λ.π.
- (9) Λίθινος από το μέρος των Μαρτύρων, κ.λ.π.
- (10) Αργυρόπουλοι, Αργυροστεφανίται από το μέρος του άγίου Στεφάνου, κ.λ.π.
- (11) Βλαστοί από το μέρος της εκκλησίας της άγίας Γιουριάνας, κ.λ..π.
- (12) Καλαφάται

[Ακολουθεί κατάλογος, με τα δικαιώματα και κτήματα των 12 Ευγενών]

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Κρήτη και ο Κρητικός λαός, κουβαλά ένα τεράστιο ιστορικό και πολιτιστικό βάρος ανά τους αιώνες,

Και πρώτα –πρώτα υπάρχει η πραγματικότητα του μινωικού πολιτισμού, του αρχαιότερου πολιτισμού της Ευρώπης. Ο πολιτισμός αυτός, υπήρξε ειρηνικός, εξωστρεφής λεπταίσθητος, και αυτοδύναμος, παρά τα ανατολικά στοιχεία που τον επηρέασαν. Οι δημιουργοί αυτού του πολιτισμού δεν ήταν Έλληνες, Έλληνες όμως ήταν οι αποδέκτες του, και οι κληρονόμοι του.

Η κάθοδος των Αχαιών και των Δωριέων, δεν οδήγησαν στο σπάσιμο αυτής της μακρόχρονης πολιτιστικής παράδοσης. Οι πολεμικοί αυτοί λαοί αφομοίωσαν σταδιακά τον ντόπιο πληθυσμό και τον πολιτισμό του, και στα κλασικά χρόνια η Κρήτη εμφανίζεται αμιγώς ελληνική. Στην ελληνιστική περίοδο και μέχρι την Ρωμαϊκή κατάκτηση, παίρνει μέρος στις ιστορικές ζυμώσεις της περιοχής.

Η Ρωμαϊκή περίοδος της Κρητικής ιστορίας υπήρξε ειρηνική, που είχε σαν αποτέλεσμα, να τεθεί τέρμα στους αδιάκοπους πολέμους ανάμεσα στις Κρητικές πόλεις. Ο χριστιανισμός εδραιώθηκε οριστικά τον 5^ο αιώνα στην Κρήτη, και το νησί εντάχθηκε ως επαρχία στην Ανατολική αυτοκρατορία του Βυζαντίου.

Η αραβική κατάκτηση που κράτησε 150 χρόνια ελάχιστα ίχνη άφησε παρά τον ισχυρό ιστορικό κλονισμό που επέφερε εξαφανίζοντας την Κρήτη από τον ιστορικό προσκήνιο.

Η δεύτερη βυζαντινή περίοδος είναι περίοδος ανασύνταξης του Κρητικού στοιχείου.

Η Κρήτη ήταν αδύνατο να αποφύγει της συνέπειες της Δ΄ Σταυροφορίας, που προκάλεσε τη διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με συνέπεια να πουληθεί φτηνά και να πέσει στα χέρια των Βενετών, που τουλάχιστον για τρεις αιώνες η Κρήτη αντιστάθηκε δυναμικά, στην προσπάθεια των δυτικών Βενετών να υποτάξουν, και να εντάξουν την Κρήτη στον Παπικό, και γενικότερα δυτικό κόσμο.

Σε όλη του την διαρκή διαδρομή ο Κρητικός λαός σήκωσε ένα βαρύ φορτίο πολλές φορές δυσανάλογο με την δύναμη του.

Γνώρισε ατέλειωτους πολέμους και εισβολές από υπέρτατες δυνάμεις και εισβολείς, αλλά αυτός ο διαρκής αγώνας διαμόρφωσε και το αγωνιστικό, και ηρωικό του χαρακτήρα.

Αυτό που εγώ θέλω να τονίσω σε όλα τα παραπάνω στοιχεία που έχουν γραφτεί από αξιόλογους ιστορικούς και επιστήμονες, και που την συμβολή τους στην παραπάνω εργασία, μνημονεύω στο τέλος ευχαριστώντας τους για την έρευνα που έχουν κάνει μέχρι σήμερα, είναι ότι θέλω να τονίσω την τεράστια συμβολή του απλού ανώνυμου Κρητικού σε όλη αυτή την μάχη αιώνων.

Είναι γεγονός ότι την ιστορία την γράφουν οι νικητές, και ότι από τους ιστορικούς τονίζονται συνήθως οι ηγέτες, και οι προσωπικότητες της εκάστοτε κυρίαρχης τάξης.

Και είναι αλήθεια ότι ο ρόλος της προσωπικότητας είναι σημαντικός, αλλά με την προϋπόθεση ότι εκφράζει κάθε δεδομένη στιγμή, τις διαθέσεις και το αγωνιστικό πνεύμα της μεγάλης μάζας των απλών ανθρώπων.

Ο Κρητικός λαός, στο διάβα της ιστορίας του, και με δεδομένο την αγωνιστική παρακαταθήκη πολεμικών λαών Αχαιών και Δωριέων, διαμόρφωσε μια αγωνιστική φυσιογνωμία, λατρεύοντας την ελευθερία, και την ανεξαρτησία του.

Μελετώντας όλη του την ιστορία και ιδιαίτερα τα χρόνια μετά την Ρωμαϊκή κατάκτηση, εκείνο που τον χαρακτηρίζει είναι ο διαρκής του αγώνας για ελευθερία και ανεξαρτησία. Το ίδιο ισχύει και στα χρόνια της Α΄ και Β΄ Βυζαντινής κατάκτησης που δεν πρέπει να ξεχνάμε, και πολλές φορές οι ιστορικοί το ξεχνούν ότι η Κρήτη βρέθηκε κατακτημένη από τους Δ.

Ρωμαίους, στους ανατολικούς Ρωμαίους, που ήταν οι Βυζαντινοί, τουλάχιστον μέχρι το 1204. Μετά το 1204 αρχίζει να αποκτάει ελληνικό χαρακτήρα σιγά-σιγά το Βυζάντιο, μέχρι τα τελευταία χρόνια της πτώσης το 1453 της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Γιατί τα λέω όλα αυτά, και τι σχέση έχουν με το θέμα μας των 12 Αρχοντόπουλων. Θα το εξηγήσω άμεσα.

Πολλοί ιστορικοί κ.α. έχουν υπερτονίσει, τον μύθο των 12 αρχοντόπουλων, είτε από άγνοια, είτε από υστεροβουλία, και πολλοί άλλοι για να τονίσουν την καταγωγή τους, από τα 12 Αρχοντόπουλα διεκδικώντας μέρος της «δόξας» τους. Όπως πολλοί λένε ότι Κατάγονται από τα Σφακιά, και ως μην έχουν καμία σχέση, έτσι πολλοί θεωρούν τον εαυτό τους απόγονο των 12 Αρχοντόπουλων και αυτό από μόνο του δεν είναι κακό, μπορώ να πω ότι είναι και ενδιαφέρον, και ειδικά για πολλούς Σφακιανούς «ιστορικούς» και άλλους που τά πάντα στα Σφακιά ξεκινούν από τα Αρχοντόπουλα και τελειώνουν εκεί. Όλοι από αυτούς κατάγονται. Και εγώ θέτω ένα καλοπροαίρετο ερώτημα. Πριν την άφιξη των Αρχοντόπουλων στην Κρήτη δεν υπήρχαν Δωριείς –Έλληνες στην Κρήτη και στα Σφακιά. Πως γίνεται αλλού να τονίζουμε την Δωρική μας καταγωγή, και αλλού την Βυζαντινή. Οι Δωριείς δηλαδή είχαν εξαφανιστεί από το ιστορικό προσκήνιο. Αυτά είναι ορισμένα ερωτήματα, που τα βάζω γιατί είναι ιστορικό και ανθρώπινο καθήκον στους προγόνους μας η ιστορική αποκατάσταση του θέματος, και όχι να ταυτιζόμαστε με τους τότε Ρωμαιο-Βυζαντινούς που υπήρξαν κατακτητές, και σαν κατακτητές φέρθηκαν στον Κρητικό λαό, πάντα σε στενή συνεργασία με τα αρχοντόπουλα, που έγιναν φεουδάρχες στην Κρήτη και συνεργάστηκαν στενά με τους Βενετούς, όπως αργότερα πολλοί πλούσιοι Έλληνες και Βενετοί αλλαξοπίστησαν στους Τούρκους, για να μη χάσουν τις περιουσίες τους, προδίδοντας τον Κρητικό λαό. Πάντα βέβαια υπήρχαν και φωτεινές εξαιρέσεις, στους Κρητο-Βυζαντινούς ευγενείς, αλλά και τις περισσότερες φορές που ηγήθηκαν επαναστάσεων, το έκαναν για να πετύχουν από την Βενετική εξουσία την παραχώρηση περισσότερων προνομίων.

Πρέπει για την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας να τονίσουμε ότι ένα μεγάλο κομμάτι του πολιτισμού και της τέχνης και των γραμμάτων μας το οφείλουμε στους Αστους των Κρητικών πόλεων, αλλά την ύπαρξη μας την οφείλουμε στους κατοίκους της Κρητικής υπαίθρου, που βασανίστηκε όσο καμιά άλλη κοινωνική τάξη. Όταν με την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους οι περισσότεροι κάτοικοι των αστικών κέντρων εγκατέλειψαν την Κρήτη μαζί με τους Βενετούς, οι κάτοικοι των χωριών και της επαρχίας πήραν την υπόθεση της αντίστασης στα χέρια τους, ενάντια στον βάρβαρο κατακτητή, για την επιβίωση του ελληνισμού, και αποδείχτηκαν άξιοι των περιστάσεων. Το ίδιο έγινε και στην περίοδο της Βενετοκρατίας, που ενώ ο πληθυσμός των αστικών κέντρων γνώρισε ακμή, οι χωρικοί υπέφεραν την εκμετάλλευση των φεουδαρχών Βενετών, και Αρχοντοβυζαντινών.

Για τη εκτέλεση οχυρωματικών έργων, είχαν επιβληθεί αγγαρείες στους χωρικούς, αλλά επειδή δεν είχαν την δυνατότητα να φέρνουν τρόφιμα από το σπίτι τους πέθαναν από την πείνα. Οι ευγενείς και οι φεουδάρχες είχαν επιβάλει ένα βαρύτατο ζυγό στους ώμους των ταλαίπωρων χωρικών. Από τις 3000 ψυχές που υπήρχαν στο νησί, μόνο 4000 είχαν την δυνατότητα να κοιμούνται σε κρεβάτια, ενώ οι υπόλοιποι το γυμνό χώμα. Από τους δώδεκα μήνες το χρόνο, τρέφονταν τους οκτώ με χόρτα, για αυτό και η μεγάλη θνησιμότητα. «όποιος δεν είδε την αθλιότητα του λαού αυτού», γράφει το 1589 ο «Ιωάννης Mocenigo» μπορεί να την πιστέψει...

Και ο Ματθαίος Καλλέργης, γράφει στην τοπική διοίκηση τους λόγους που προκάλεσαν το 1571 την εξέγερση των χωρικών του Ρεθύμνου. «Πρέπει να γνωρίζετε γιατί όλοι οι χωρικοί είναι εναντίον των αξιωματούχων, των υπαλλήλων και των φεουδαρχών, φωνάζουν ότι έφτασαν στην έσχατη αθλιότητα από τις ατελείωτες ληστεύσεις που κάνουν οι αξιωματούχοι.

Την ίδια αλγεινή κατάσταση περιγράφει ο Alvis Giustinian. «Οι χωρικοί της Κρήτης διοικούνται με σκληρότητα και τραχύτητα από ορισμένους φεουδάρχες, Καστελλάνους και άλλα ισχυρά πρόσωπα που έχουν εξουσία επάνω τους, και έχουν κατακτήσει πάμπτωχοι και ενδεείς όλων των πραγμάτων».

Ένας ξένος περιηγητής έγραψε ότι τα γαϊδούρια τρώνε μέχρι την ρίζα, ενώ οι Κρητικοί κάτω από την ρίζα. Σε τέτοια κατάσταση είχαν οδηγήσει Ξένοι και ντόπιοι τον Κρητικό λαό, για αυτό δεν είναι τυχαίο, που όταν ο Τουρκικός στόλος αποβιβάστηκε στη Σούδα, καταστρέφοντας πολλά χωριά της περιοχής των Χανίων και πυρπολώντας το Ρέθυμνο, οι χωρικοί εξεγέρθηκαν και αποφάσισαν να διαπραγματευτούν με τον Τούρκο πασά και να προσχωρήσουν στην τουρκική αρμάδα.

Τελειώνοντας και θέλοντας να είμαι δίκαιος, οφείλω να παραδεχτώ, ότι όλα αυτά τα κατανοώ, και τα καταλαβαίνω, γιατί σε όλο τον Δυτικό κόσμο αυτή την περίοδο αυτά συνέβαιναν, και συνεχίζουν και στις μέρες μας.

Θέλω μόνο να πω ότι εμείς που είμαστε σπλάχνο από τα σπλάχνα αυτού του λαού, του Κρητικού- Ελληνικού, Εμείς που οι περισσότεροι πρόγονοι μας ζήσανε στην Κρητική επαρχία, που έμειναν και υπόμεναν όλα τα δεινά της ιστορίας και του τόπου μας, οφείλουμε να δείχνουμε μεγαλύτερη τιμή και εμπιστοσύνη στον απλό λαό που ενώ όλοι μιλούν στο όνομα του φροντίζουν τις ώρες που πρέπει και μέσα από τα γεγονότα της ιστορίας να μειώνουν τον ρόλο του, που όπως έλεγε ένας Αρχαίος Έλληνας ποιητής για τους πολεμιστές τότε, τους τιμούν και τους θαυμάζουν μόνο «όση ν ώρα μάχονται» Ενώ από την άλλη μεγιστοποιούν τον ρόλο Ευγενών πλουσίων, και πολιτικών, ενώ καλά ξέρουν ότι ο Λαός ήταν, είναι, και θα είναι πάντα ο βασικός μοχλός των κοινωνικών, πολιτικών, και πολιτιστικών εξελίξεων σε κάθε χώρα!!!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) ΚΡΗΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ – ΒΙΚΕΛΑΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
- 2) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ – ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ
- 3) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ – ΒΑΣΙΛΕΪΟΥ ΨΙΛΑΚΗ
- 4) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ Μ. ΒΕΝΑΡΔΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ - ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ
- 5) Κ. ΣΑΘΑ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΑΙ ΕΝ ΤΗ ΔΥΣΕΙ
- 6) ΤΑ 12 ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΑ- ΠΑΡΙ ΚΕΛΑΙΔΗ
- 7) ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΤΟΞΟΤΕΣ- ΜΙΧΑΗΛ Ε. ΣΚΟΥΛΗΚΑ
- 8) ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΕΥΧΟΣ 30- ΙΟΥΝΙΟΣ 2004